

منسوب دیوان حضرت علیؑ دا پنجابی ترجمہ (تحقیقی، تنقیدی جائزہ)

Abstract:

Deewan-e-Hazrat Ali R.A is popular in Muslim world rather it considers a spiritual monument of Hazrat Ali R.A. Some researchers considers it as a attributed poetry of Hazrat Ali R.A. They claim that there are not evidences who prove it that this Deewan is written by Hazrat Ali. The first part of this article dealt this question, is this Deewan is really written by Hazrat Ali or not and the authenticity of the text of Deewan. Second Part of this article based on a comparative study of some translations by Persian, Urdu and Punjabi languages.

Keywords: Deewan Hazrat Ali, Monument, Research, Text, Translation, Comparative study, Punjabi Language

حضرت علیؑ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی عربی شاعری دا دیوان صدیاں توں پڑھے لکھے تے عام لوکاں وچ کافی مشہور اے۔ کافی عرصہ ایہو سمجھیا جاندا رہیا کہ ایہ ساری شاعری اوہناں دی ہے۔ عقیدت پاروں ایس شاعری دے ترجمے کئی زبانوں وچ ہوئے۔ لیکن مذکورہ دیوان دی تحقیقی حوالے نال حیثیت نوں پرکھیا نہیں گیا۔ ایس دیوان بارے دو متضاد راواں قائم نیں۔ کجھ سوچواناں دا مننا اے کہ حضرت علیؑ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی ذات، اس مقام توں بلند اے کہ اوہ شاعری کردے۔ دوجی رائے ایہ ہے کہ حضرت علیؑ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے رجز سانوں حدیث دیاں کتاباں وچ ملدے نیں۔ جھہڑے اوہناں دی شاعری تے دلالت کردے نیں۔ اس ضمن وچ محققین سیرت دیاں کتاباں وچوں ملن والے کئی شعر دلیل دے طور تے پیش کردے نیں۔ جیویں محمد بن اسحاق بن یسار نے اپنی کتاب ”سیرت ابن اسحاق“ وچ کعب بن اشرف یہودی دے قتل توں بعد حضرت علیؑ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے کجھ شعراں وچ درج کیتے نیں:

عرفت ومن يعتدل يعرف و ایقنت حقاً فلم اصدف

میں نے حق کو پہچان لیا ہے اور جو بھی اعتدال پسند ہو گا اسے معرفت حاصل ہو جائے گی اور میں حق پر یقین رکھتا ہوں اور میں اعراض نہیں کروں گا۔

عن الکلم المحکمات التی من اللہ ذی الرافالاراف
ان محکم کلمات سے جو روف و رحیم خدا کی طرف سے ہیں۔

رسائل تدریس فی المؤمنین نبین اصطفی احمد المصطفی
یہ محکم کلمات ایسے پیغامات ہیں جو مومنین میں پڑھے اور سیکھے جاتے ہیں ان پیغامات کیلئے اللہ تعالیٰ نے حضرت احمد مصطفیٰ ﷺ کو چن لیا۔

فاصبح احمد فینا عزیزا عزیز الماؤ الموقوف
پس حضرت احمد ﷺ ہم میں صاحب عزت قرار پائے، ان کا مقام اور موقف بھی عزیز ہے۔

فیایہا الموعدوہ سفاہا ولم یات خوبا ولم یعنف
اے وہ لوگو جو آنحضرت ﷺ کو اپنی بے وقوفی کی وجہ سے دھمکیاں دیتے ہو حال آں کہ آپ ﷺ زیادتی اور تشدد کرنے والے نہیں۔

الستم تخافون ادنی العذاب وما آمن اللہ کا لاخوف
کیا تم قریب ترین عذاب سے نہیں ڈرتے اور جسے اللہ تعالیٰ کی حفاظت اور امان حاصل ہو وہ اس شخص کی طرح نہیں ہو سکتا جو خوف زدہ ہو۔

وان تصرعوا تحت اسیافہ کمصرع کعب بن الاشرف
اور کیا تم کو اس بات کا ڈر نہیں ہے کہ تمہیں بھی آنحضرت کی تلواروں کے نیچے پچھاڑ دیا جائے گا جس طرح کعب بن اشرف کو پچھاڑ کر مارا گیا۔

عدارا ی اللہ طعیانہ فاعرض کالجبل الاجنف
اللہ تعالیٰ نے اس کی سرکشی دیکھی جس کے پیچھے دشمنی کا فرما تھی اور کعب نے ایک بھاگنے والے اونٹ کی طرح اعراض کیا۔

فانزل جبریل فی قتله بوحی الی عبدہ ملطف
اللہ تعالیٰ نے جبریل کو وحی دے کر اپنے لطف و کرم والے بندے یعنی رسول

اللہ ﷺ کی طرف بھیجا کہ وہ کعب بن اشرف کو قتل کر دیں۔

فدس الرسول رسولا اليه بأبيض ذى هيبه مرهف
رسول اللہ ﷺ نے اپنے ایک نمائندے کو جسے آپ ﷺ نے اس مہم پر بھیجا
چمکے سے ایک ہیبت ناک اور کاٹنے والی تلوار دی۔

فباتت عيون له معولات ومن دمع كعب له تذرف
کعب پر نوحہ و ماتم کرنے والی عورتوں کی آنکھیں راتوں کو آنسو بہاتی رہتی ہیں۔
فقلن لاحمد ذرنا قليلا فانا من النوح لم نشتف
اور احمد ﷺ سے کہتی ہیں کہ ہمیں چھوڑ دو ابھی نوحہ کرنے سے ہمیں پوری طرح
تسلی نہیں ہوئی۔

فاجلاهم ثم قال اظعنو دحوراً على رغم الآنف
آنحضرت ﷺ نے انہیں بے دخل کر دیا اور فرمایا یہاں سے کوچ کر جاؤ اور
ذلت و خواری کے ساتھ ناک رگڑتے جاؤ۔

فاجلى النضير الى غربة و كانوا بدار ذوى زخرف
آنحضرت ﷺ نے بنی نضیر کو بھی جلا وطن کر دیا اور وہ غریب الدیار ہو گئے حال
آں کہ وہ اپنے مزین و آراستہ گھروں میں شان و شوکت کے ساتھ رہ رہے تھے۔
الى اذرعات ردا فاوهم على كل ذى دبرا عجب
ان کی جلا وطنی مقام اذرعات کی جانب تھی (جو سرزمین شام میں ایک موضع ہے)
ان کی حالت یہ تھی کہ ان کے اونٹ (سفر کی کوفت سے) زخمی اور کمزور ہو گئے
اور وہ انہی پر ایک دوسرے کے پیچھے بیٹھ کر گئے۔⁽¹⁾

انجے ہی حافظ اسماعیل ابن کثیر نے اپنی کتاب البدایہ و النہایہ و حج غرہ احزاب دے
دوران حضرت علی رضی اللہ عنہ ولولوں پڑھے جاؤں والے کچھ رجزیہ شعراں داتن انج دتا ہے:

لا تعجلن فقد اتاك محيب صوتك غير عاجز
فى نية و بصيرة والصدق منجى كل فائر
انى لا رجو ان اقيم عليك نائحة الجنائز

من ضربة فجلاء يقى ذكرها عند الهزاهز
ترجمہ: جلد بازی نہ کر ایک طاقتور تیرا چیلنج قبول کر کے سامنے آ گیا ہے بہتر نیت
اور بصیرت کے ساتھ، صدق مقال پر فائز و کامیاب کی نجات ہے۔ میں امید رکھتا
ہوں کہ تجھ پہ ماتم ہوا کروں، وسیع زخم سے جس کا تذکرہ لڑائیوں میں باقی رہے۔

اعلی تقتم الفوارس هكذا عني و عنهم اخروا اصحابي
اليوم يمنعي الفرار حفيظتي و مصمم في الراس ليس بناي
عبد الجارة من سفاهة راية و عبت رب محمد بصواب
ترجمہ: کیا شاہ سوار مجھ پر اس طرح بڑھ کر وار کرتے ہیں، میرے احباب کو مجھ
سے اور ان سے دور رکھو۔ آج مجھ کو فرار سے میرا غیظ و غضب روک رہا ہے اور
میری استقلال مزاجی جو جدا نہیں ہوتی۔ اس نے اپنی کم عقلی سے بت کی پرستش
کی اور میں نے اپنی صواب دید سے محمد ﷺ کے رب کی عبادت کی۔⁽²⁾

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے اپنی کتاب ”ازالة الخفا عن خلافة الخلفاء“ دے آخری
باب وچ غرہ احزاب وچ پڑھے جاؤں والے اس رجز دے کچھ ہور مصرعے دی درج کیتے نیں:

نصر الحجارة من سفاهة رايه و نصرت رب محمد بصواب
فصورت حين تركة متجولا كالجزع بين دكادك و ردائي
و عفتت عن اثوابه ولوانني كنت المقطر بزني اثوابي
لا تحسبن الله خازل دينه و نبيه يا معشر الاحزاب
ترجمہ: اس نے پتھروں کی اپنی عقل کے بھدے پن کی وجہ سے مدد کی اور
میں نے اصابت رائے کے ساتھ رب محمد ﷺ کی مدد کی پھر میں اس وقت
واپس لوٹا جب میں نے اس کو پچھا ڈالا جیسے ریت اور ٹیلے کے اوپر کھجور کا تانا
پڑا ہوا ہو۔ اور میں نے اس کے پیدوں کی طرف سے منہ پھیر لیا اور اگر میں
خون آلود پڑا ہوا ہوتا تو یہ میرے کپڑے کھسوٹ لیتا۔⁽³⁾

غرہ خیبر دے وقت حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے جو رجز یہ شعر پڑھے اوہ امام طبری رضی اللہ عنہ نے
اپنی کتاب تاریخ الامم والملوک وچ انج درج کیتے نیں:

انا الذی سمتنی امی حیدر
اکیلکم بالسیف کیل السندرة
لیث بقایات شدید قسورة

ترجمہ: ”میں وہ ہوں کہ میرا نام میری ماں نے حیدر رکھا ہے میں تلوار سے تمہاری اس طرح قطع برید کروں گا جس طرح آک کا درخت کاٹا جاتا ہے میں نہایت ہی تندخوا اور بہادر شیر نیتاں ہوں۔“ (4)

جد حضرت علیؓ نے شاعری ثابت ہو گئی تاں ایہ وی ثابت ہو گیا کہ ایس دیوان دی شاعری دا کوئی نہ کوئی تعلق حضرت علیؓ نال ضرور اے۔ ہندوستانیوں نے دوسری رائے نوں اپنایا، ایہو کارن اے کہ ہندوستان دیاں کئی اہم بولیاں وچ ایس دیوان دا ترجمہ ہویا۔ لیکن تحقیقی حوالے نال جو کم ایران وچ اس دیوان بارے ہو یا اس قسم دا کم شاید پوری دنیا وچ نہ ہو یا ہووے۔ ایس لئی ضروری اے کہ اس دیوان بارے ایران وچ ہوئی تحقیق توں فائدہ چکیا جاوے۔ ایس دیوان بارے دکتز سیدہ مریم روضاتیان اپنی کتاب ”دیوان اشعار منسوب بہ حضرت امیر المؤمنین علیؓ علیہ السلام با ترجمہ منظوم از مولانا شوقی شاعر قرن نہم ہجری“ اپنی تحقیقی رائے انج دیندیاں نیں:

”این دیوان تاکنون بارہا بہ چاپ رسیده و دارای شروع و ترجمہ های بسیار است۔ نزد علاقه مندان بہ این اثر عموماً این پرسش وجود داشته است کہ آیا حضرت علیؓ علیہ السلام شعر می سروده اند؟ پاسخ اکثر صاحب نظران اینست کہ منعی در سرودن شعر برای امام معصوم وجود ندارد۔ حضرت علیؓ علیہ السلام در سرودن شعر برای امام معصوم وجود ندارد۔ حضرت علیؓ علیہ السلام در سرودن شعر توانمند بودند و بدان تمثیل می فرمودند و شعرا را تکریم و بہ تعلیم شعر تشویق می کردند۔ ابن رشتیق از ایشان روایت کرده است کہ (الشعر میزان القول) و در بعضی روایات چنین است (الشعر میزان القوم) کہ این ہر دو عبارت نشان دہندہ ارزش شعر نزد آن حضرت است۔ حضرت علیؓ علیہ السلام از شعرا عرض نمی کردند و اگر چنین بود را از تعلیم شعر بہ پسرش منع می کردند۔ حال آنکہ او را تشویق فرمودند کہ قرآن را در کنار شعر بہ او بیاموزد و آموختن قرآن را برتری دادند۔“

بہر حال روشن است کہ این اشعار توسط حضرت علی علیہ السلام گرد آوری نشدہ است بلکہ اردمندان آن حضرت در دورہ های بعد بہ جمع آوری و ترتیب دیوان منسوب بہ ایشان پرداختہ اند۔⁽⁵⁾

ترجمہ: ایس دیوان دے ہُن تک کئی ترجمے تے شروعات چھپ چکے نیں۔ ایس دیوان نال دل چسپی رکھن والے ہمیشہ ایہ سوال پچھدے آئے نیں کہ: کیہ حضرت علی علیہ السلام شعری کہندے سن؟ کئی سوجھوان اس سوال دا ایہ جواب دیندے نیں کہ حضرت علی علیہ السلام دی شاعری دا وجود کدھروں وی نہیں ملیا۔ پر اوہ شاعری کرن دی قدرت رکھدے سن تے شعر و ادب دی نمائندگی وی کردے سن ایہو کارن اے کہ اوہ شاعران دا آدروی کردے سن تے اوہناں دی شاعری دی اصلاح کر کے اوہناں دی حوصلہ افزائی وی کردے سن۔ ابن رشتیق اس حوالے نال اوہناں دی روایت بیان کردا اے کہ اوہناں فرمایا ”الشعر میزان القول“ تے کجھ ہور ناں روایتاں وچ انج آیا اے کہ آپ نے فرمایا ”الشعر میزان القوم“ ایہ دوویں روایتاں حضرت علی علیہ السلام دی نگاہ وچ شاعری دی اچھتتا نوں پرگٹ کردیاں نیں۔ حضرت علی علیہ السلام نے کدی وی شاعری توں بچن دی کوشش نہیں کیتی۔ جے کدی انج ہوندا تاں اوہ اپنے پتر نوں شاعری دا علم سکھن توں منع کر دیندے۔ سگوں اوہناں نے تے قرآن دی تعلیم دے نال شاعری سکھن دا آکھیا، پر بہر حال قرآن نوں ودھ اہمیت دتی۔

حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مختلف شاعران دی شاعری دی پرکھ بڑے سچے ڈھنگ نال کردے سن۔ اس بارے اوہناں دی اک روایت اے کہ (خیر اشعر ماکان مثلاً) ایہو کارن اے کہ اوہناں نال منسوب کئی شعر، اکھان دا درجہ رکھدے نیں۔ اس لئی ایہ سوچیا وی نہیں جاسکدا کہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ جیہڑے کہ آج کوئی دے عالم تے شجاع سن جدوں کسے میدان جنگ وچ جاندے تاں؛ دشمنان دی صف وچوں آون والے سورمے جیویں کہ عمرو بن عبدود وغیرہ رجزیہ شعر پڑھن تے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ اوہناں دا جواب شاعری وچ نہ دیندے ہون۔ حالانکہ تاریخ دیاں کتاباں وچ اچھاں کئی روایتاں ہن کہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اوہناں دے رجزیہ شعراں دے جواب دتے سن۔ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی

شاعری دا انکار، نہج البلاغہ دے ہونڈیاں ہویاں کیویں کیتا جاسکدا اے کہ اس وچ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی تقریر اتنی فصیح تے موزوں اے کہ کئی لوکاں نے ایہنوں نثری شاعری تے کنیاں نے ایہنوں شاعرانہ نثر آکھیا اے۔ ایہناں گلاں نوں سامنے رکھ کے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے دیوان دی شاعری نوں ایہناں وڈاں وچ وڈیا جاسکدا اے۔

- 1- پہلے اوہ شعر یا رجز جھہڑے ساڈے تک تاریخ تے سیرت دیاں معتبر سو میاں راہیں پھنچے۔
- 2- دوجے اوہ شعر جھہڑے دوجیاں شاعراں دے سن لیکن حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنی گفتگو دے دوران ایہناں شعراں نوں لوڑ موجب بطور اکھان ورتیا۔
- 3- تریجے اوہ شعر نہیں جیہناں دے موضوعات حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے خطبے یاں تقریر دے دوران بیان کیتے لیکن بعد دے شاعراں نے ایہناں موضوعات نوں شعری روپ دے دتا۔
- 4- چوتھی قسم دے اوہ شعر نہیں جھہڑے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی زندگی دے کسے واقعے دے متعلق نیں، پر حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے خود نہیں لکھے سگول بعد دے شاعراں نے اوہناں دی زندگی دے حالات بیان کرن لگیاں یا اوہناں دی شرح لکھن لگیاں اوہناں نوں موزوں کیتا۔
- 5- پنجویں قسم دے اوہ رجزیہ شعر نہیں جھہڑے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے جنگاں دے دوران اپنے ویریاں دے رجز دا جواب دیوں لئی آکھے۔

بہر حال ایہ گل صاف اے کہ ایہ اشعار خود حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے نہ لکھے تے نہ ہی اوہناں نوں اک تھان سو دھیا، بلکہ اوہناں نال محبت تے عقیدت رکھن والیاں نے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے دور شریف توں بعد ایہناں شعراں نوں اک تھان سو دھ کے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے نال نال منسوب کر دتا۔ ایس لے اقتباس توں ایہ گل ثابت ہوئی کہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شاعری کر دے سن۔ اس دیوان وچ موجود شاعری دا کجھ حصہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دا ہی ہے تے کجھ حصہ بعد وچ آون والیاں نے رلا دتا۔ کیمہڑا کلام حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دا ہے تے کیمہڑا بعد والیاں نے رلایا اس بارے کسے نے وی کھوج نہیں کیتی۔ اس جانکاری توں بعد ایہ سوال پیدا ہوندا اے کہ ایس دیوان دا متن ساڈے تک پہنچیا کیویں اس بارے وی سانوں جانکاری ڈاکٹر مریم روضاتیان انج دیندیاں نیں:

”برخی صاحب نظران بر این باورند کہ بخشی از اشعار دیوان، از شعرا دیگری

است کہ تعدادی از آنها نیز علی بن ابی طالب نام داشته اند و بہ صمیم سبب اشعار آنان در دیوان منسوب بہ حضرت امیر علیہ السلام راہ یافته است۔ از این کسان نام پانزدہ از تن رامی توان شمار کرد کہ چهار تن آنان از رجال و راویان حدیث بوده اند۔ کامل سلمان الجبوری در مقدمہ خود بر تصحیح کتاب انوار العقول این ادعا را رد می کنند و می گوید من در خلال تحقیق در اشعار حضرت علی علیہ السلام حتی یک بیت نیز کہ در زمرہ اینگونه اشعار باشد نیافتم۔ دوین گرد آوری توسط ابوالحسن علی بن احمد بن محمد فنجگر دی نیشاپوری انجام شدہ و (تاج الاشعار) یا (سلوۃ الشیعہ) نام دارد۔ دیوان منسوب بہ امیر المومنین علیہ السلام کہ برخی اشعار آن بہ نقل از محمد بن اسحاق صاحب کتاب (السرۃ النبویہ) است و برخی از کتب دیگر استخراج شدہ است۔⁽⁶⁾

ترجمہ: کئی سوچو اناں دا مننا اے کہ اس دیوان وچ شامل کئی شعر دوجے شاعران دے وی ہن۔ جیہناں وچوں کجھ دے نال تے علی بن ابی طالب وی سن ایہو کارن اے کہ ایہناں دا کلام امیر المومنین حضرت علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الکریم ول منسوب ہو گیا۔ جیہے پندرہ بندیاں دے نال اکٹھے کیتے جاسکے نیں تے ایہناں وچوں وی چار بندے حدیث دی روایت وی کردے نیں۔ لیکن ایس روایت دے الٹ کامل سلمان الجبوری نے اپنے دیوان دی درنگی کرن سے اس کتاب دے دیباچے وچ ایہ دس پائی اے کہ مینوں اس دیوان دیاں شعراں تے تحقیق کرن دے دوران اُتے کیتی گل بارے کوئی پکا ثبوت نہیں ملیا۔ اس منسوب دیوان دی دوسری سودھ ابوالحسن علی بن محمد فنجگر دی نیشاپوری دی سودھ نوں منیا جاندا اے جیہنوں تاج الشعراں سلوۃ الشیعہ دے ناواں نال جانی پچھانیا جاندا اے۔

ایس دیوان نوں کئی سودھ کاراں نے سودھیا اے، ایہناں سودھاں وچ شعراں دی تعداد تے ایہناں دی ترتیب وچ کافی فرق پایا جاندا اے۔ ایس منسوب دیوان دا ہن تک دا سب توں پُرانا نسخہ عبدالعزیز جلودی دے نسخے نوں منیا گیا اے۔ ایس ضمن وچ بھرتوں ودھیا سودھ محمد بن حسین بن بیہقی کبیری نیشاپوری دی اے جیہڑی انوار العقول من اشعار وصی الرسول دے نال جانی

جاندى اسے۔ اوہناں ہی سب توں پہلاں ایس دیوان وچ موجود شعراں نوں ایہناں دے قافیاں دی الف بانی ترتیب موجب مرتب کرن دے نال نال شعراں دے ماخذ تے مصادر داوی ذکر کیتا اسے۔ قطب الدین کیدری، خراسان دے علاقے یتہق دے پنڈ کیدر دے رہن والے سوجھوان سن۔ اوہ دینی تے ادبی علوم دے ماہر سن۔ اوہناں مختلف موضوعات تے کئی کتاباں لکھیاں جیہناں وچوں انوار العقول فی اشعار صی الرسول اہم اسے۔

مولوی قطب الدین کیدری نے ”انوار العقول فی اشعار صی الرسول“ دے نال نال ایس دیوان نوں سو دھیا۔ اس متن نوں سو دھن لئی اوہناں نے ایہناں سومیاں توں لابھ چکیا۔

(الف) تاج الاشعار یا سلوۃ الشیعہ تالیف شیخ ابوالحسن علی بن احمد الفخجری دی۔

(ب) ہبۃ اللہ بن علی بن محمد معروف بہ ابن الشجری دی کتاب الامالی فی العلوم ادب۔

(ج) محمد بن اسحق دی کتاب السیر الانبیاء توں اڈھور کتاباں توں وی کئی شعر قبول کیتے گئے نیں۔

ہُن تک ایہ پتہ چلیا کہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے نال نال منسوب شاعری بارے ایہ وی نہیں کہیا جاسکدا کہ ایہ شاعری اوہناں دی بالکل نہیں تے ایہ وی نہیں کہیا جاسکدا کہ ایہ ساری شاعری اوہناں دی ہی ہے۔ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شاعری کردے سن ایہدے ثبوت سانوں تاریخ تے سیرت دیاں کتاباں وچوں ملدے نیں۔ دوسری گل ایہ کہ اوہناں نوں دوسریاں شاعراں دے کئی شعر زبانی یاد سن جدوں اوہناں نے ایہناں شعراں نوں اپنی تقریر تے تحریر وچ ورتیا تاں لوکاں نوں لگا ایہ اشعار وی حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے ہی نیں۔ انج ایہ شعر نقل در نقل دی روایت توں گزر دے ہوئے ہمیشہ لئی اوہناں دے نال نال ہی منسوب ہو گئے۔ تیسری قسم دے اوہ اشعار نیں جیہڑے بعد دے شاعراں نے ”جان مجھ“ کے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے نال نال منسوب کردتے۔ ایہدی اک وجہ ایہ دی گئی اسے کہ شاید بعد والے کئی شاعراں دے نال ہی علی بن ابی طالب سن ایس لئی سو دھن والیاں نوں تسامح ہو گیا۔ ایہ وجہ کوئی چدی نہیں، نہ ایہدا کوئی ثبوت ملدا اسے ایس لئی کھوجکاراں نے ایہدی تردید وی کردتی۔ ایہ دیوان حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے وصال توں کافی عرصے بعد عبد العزیز بلودی نے تقریباً چوتھی صدی ہجری وچ سب توں پہلاں سو دھیا، اوہناں دا سو دھیا ہویا نسخہ ایران وچ موجود اسے، ایہو نسخہ سب توں پُرانا اسے۔ سید شریف توں بعد ابوالحسن علی بن احمد بن محمد فخجری نے ایس دیوان نوں دو جی وار چھوویں صدی ہجری وچ سو دھیا۔ سب توں بہترین سو دھ محمد بن حسین یتہقی

دی اے جس داناں ”انوار العقول من اشعار وصی الرسول“ اے۔ بعد وچ ایہ دیوان عتقی واری چھپیا اودھا تعلق کسے نہ کسے حوالے نال اس سودھ نال ضرور رہیا ”یعنی شاعری دا مقصد انسانی زندگی دیاں مختلف پکھاں تے پرتاں نوں سمجھنا رہیا اے۔ ایس سلسلے وچ اگر کسے ایجھے انسان دی شاعری مل جاوے، جیہڑا مذہبی حوالے نال وی عقیدت جوگ ہووے تاں شاعری دی قدر دون سوائی ہو جاندی اے۔ ایہو دیوان حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نال وی ہو یا۔ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کیوں کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دے اہل بیت وچ وی سن۔ اہل بیت اوہ نیں جیہناں بارے آیت تطہیر نازل ہوئی۔ اہل بیت نال عقیدت اسلام وچ ایمان دا لازمی حصہ اے۔ ایس لئی ایس دیوان دی حیثیت ادب توں ودھ کے مذہبی نوعیت دی ہو گئی اے۔ شاعراں نے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نال اپنی عقیدت دے اظہار لئی ایس دیوان دے ترجمے اپنی زبان وچ بڑے ذوق تے شوق نال کیئے۔ اوہناں ترجمیاں وچوں ہی اک پنجابی ترجمہ مولوی محمد شاہ الدین قریشی نے تقریباً انہویں صدی عیسوی دے اخیر لے پاء وچ کیتا جیہڑا کہ اللہ والے کی قومی دکان لاہور توں چھپیا۔ اک اردو ترجمہ نامعلوم شاعر دا مارچ 1971ء وچ ایچ۔ ایم۔ سعید کینی پاکستان چوک کراچی توں چھپیا۔ فارسی ترجمہ ”دیوان اشعار منسوب بہ حضرت امیر المؤمنین علی علیہ السلام با ترجمہ منظوم از مولانا شوقی شاعر قرن نہم ہجری“ دے سرناویں بیٹھ تہران توں چھپ چکیا اے۔ ایہتھے لیہناں تیناں ترجمیاں دا تقابل کیتا جا رہیا اے۔ تاں جو چاراں زباناں دے مختلف مزاجاں، وسیباں تے معنوی پچھوکڑاں نوں سامنے رکھ کے ترجمے دے عمل نوں سمجھیا جاسکے۔ اس دیوان دا پہلا شعر ایہ ہے:

الناس من جهة التمثال اکفاء ابوہم ادم والام حواء

فارسی ترجمہ:

(7) آدمی از رہ تمثال بہ ہم می مانند کہ پدر آدم و حوا ہمہ راشد مادر

اردو ترجمہ:

(8) لوگ بلحاظ صورت یکساں ہیں ان کے باپ آدم اور ماں حوا ہیں

پنجابی ترجمہ:

اکو جیہے نے سب بندے ظاہر صورت اندر

(9) باپ اوہناں دا آدم تے ماں حوا ہے برابر

فارسی مترجم نے الناس دا ترجمہ ”آدمی“ کیتا اے۔ جد کہ اُردو مترجم نے اصل متن دے نیڑے نیڑے پہنچن لئی ”لوگ“ دا لفظ ورتیا اے۔ پنجابی مترجم نے ”بندے“ ورتیا اے۔ فارسی مترجم نے ”آدمی“ لفظ ہی جمع دے معنیاں وچ ورت لیا اے کیوں کہ اوہدی زبان اوہنوں ایہ گنجائش دیندی سی۔ جد کہ اُردو مترجم نے ”لوگ“ لفظ ”الناس“ دے مترادف ورتیا اے۔ پنجابی مترجم نے فارسی لفظ ”بندہ“ دی پنجابی ترکیب ”بندے“ لکھیا اے۔ ایہ لفظ الناس دی معنویت دے نیڑے ہے۔ انجے ای ”من جہۃ التمثال“ دا فارسی ترجمہ ”از رہ تمثال“ اے۔ ایہ ترجمہ فارسی قاری لئی وی مشکل اے کیوں کہ عربی وچ جہت تے تمثال عامی زبان وچ اپنے فلسفیانہ معنوی پچھو کڑ توں پچھا چھڈا کے ورتیندے نیں۔ جد کہ فارسی وچ ”جہت“ تے ”مثال“ جیسے لفظ کافی پیچیدہ معنویت رکھدے نیں۔ ایسے حقیقت نوں سمجھدیاں اُردو مترجم نے لفظ ”بہ لحاظ صورت“ دی ورتوں کیتی۔ جد کہ پنجابی مترجم نے ”ظاہر صورت اندر“ دا ترجمہ آپس وچ اچ گنھ کے کیتا اے کہ فارسی تے اُردو وچ جھہڑی و تھ آری سی اوہ مک گئی اے۔ عربی لفظ ”اکفا“ دے معنی ”ہمسر“ تے برابر دے نیں۔ سورہ اخلاص وچ ”كُفُوًا اٰحَدًا“ اسے پاسے اشارہ کر دا اے۔ لیکن فارسی مترجم نے ”مانند“ دا لفظ لیا کے اک مشابہت قائم کر دتی اے حال آں کہ عربی متن دی مراد یکسانیت تے برابری اے۔ کفاء دی جو معنوی بلاغت، یکساں تے اکو جیسے نال ہو رہی اے اوہ مانند نال ممکن نہیں۔ کیوں کہ مانند اصل وچ حرف تشبیہ دے طور تے ورتیندا اے تے تشبیہ کسے اک گن دی سانجھ پاروں وی قائم ہو سکدی اے۔ عربی متن وچ کامل برابری مراد اے۔ ایس لئی اکو جیسے تے یکساں زیادہ بہتر معنی دے رہے نیں۔ دوسرے مصرعے وچ چونہہ زباناں دی گرامر نے اپو اپنا کمال دکھایا اے۔ ”ہُم“ لفظ جمع حاضر و غائب دوہاں لئی ورتیندا اے یعنی ”سب“ لئی فارسی مترجم نے اس ”ہُم“ دے مترادف ”ہمہ“ لفظ ورتیا جیہڑا صوتی طور تے ”ہُم“ نال میل کھاند اے۔ جد کہ اُردو تے پنجابی مترجمین نے ”اُن“ تے ”اوہناں“ دے اسمائے نکرہ نوں اسمائے اشارہ بنا کے اوہناں دی نسبت ”لوگ“ تے ”بندے“ ول کر دتی اے۔ جیہدے نال اک شاعرانہ لطافت پیدا ہو گئی اے۔ اک ہور شعر اچ اے کہ:

دع ذکرهن فما لهن وفا ریح الصبا و عہودھن سواء
یکسرن قلبک ثم لا یجبرنہ قلوبهن من الوفاء خلاء

فارسی ترجمہ انج اے:

بمان ذکر زنان بی وفا را کہ عہد جملہ چون باد صبا شد
دلت را بشکنند و خوش نسازند دل این جملہ خالی از وفا شد (10)

اُردو ترجمہ:

ان کا ذکر چھوڑ کیوں کہ ان میں کچھ بھی وفا نہیں ہے
باد صبا اور دونوں کی ایک سی حالت ہے
تمہارے دلوں کو توڑتی ہیں پھر اس کو جوڑتی نہیں
اور ان کے قلوب وفاداری سے خالی ہیں (11)

پنجابی ترجمہ:

سٹ، پدے چھڈ انہاں دا جیہناں نہیں وفائی
برد برابر عہد انہاندا تے جو باد صبائی
توڑن تے نہ جوڑن مڑ کے دل تیریدے تائیں
عہد وفاؤں دل انہاندے خالی نے ہر رائیں (12)

عربی متن وچ ”صُن“ دی اضافت نال عورتاں دا ذکر کنائے نال آیا اے لیکن فارسی مترجم نے واضح طور تے ”زنان“ دا لفظ ورت کے اوس کنائے دا سواد بکر بکر اکر دتا اے۔ جد کہ اُردو شاعر نے دوسرے مصرعے وچ ”جوڑتی“ دا صیغہ لیا کے صرف اشارہ ہی کیتا اے۔ اُردو مترجم نثری ترجمہ کر رہیا اے جد کہ فارسی تے پنجابی مترجم شعری روپ وچ ترجمہ کر رہے سن۔ پنجابی مترجم نے عربی متن والی تخصیص نوں قائم نہیں رکھیا بلکہ ”انہاندا تے انہاندے“ جیسے صیغے لیا کے اصل مراد نوں مچھول بنا دتا اے۔ اک معنوی پہلو ایہ وی ہو سکد اے کہ پنجابی مترجم نے بے وفا مجھین (عورت یا مرد یا دوویں ہوں) دی معنویت ودھاون دی خاطر عورت یاں مرد دی تخصیص نہیں کیتی۔ تاں ایہ وی گل چھدی نہیں کیوں کہ مترجم داکم ”متن“ نوں بغیر کسے وادھے گھائے دے لوکائی تک پہنچانا اے۔ اس شعر تے پنجابی مترجم ایس اصول دی پابندی نہیں کر سکیا۔ پہلے شعر دے دوسرے مصرعے وچ اک ہور کمی ایہ رہ گئی اے کہ پنجابی مترجم نے بحر دے رکن پورے کرن لئی ”برد برابر“ دی ترکیب دا اضافہ کر دتا اے۔

عربی متن:

لبیک لبیک انت مولاه فارحم عبیداً الیک ملجاء

فارسی ترجمہ:

ای تو مولای کسی کو می زند لبیک را رحم کن بر بندہ ای کو را سوی تست التجا (13)

اردو ترجمہ:

حاضر ہوں حاضر ہوں تو ہی میرا مالک ہے
اپنے ناچیز بندے پر رحم فرما تو ہی اس کی جائے پناہ ہے (14)

پنجابی ترجمہ:

حاضر ہاں میں حاضر دم دم تے توں مولاً میرا
رحم کما بندے تے جو توں پناہ میں میرا (15)

فارسی شاعر بحر دے رکن پورے کرن لئی اک مختصر جیہے مضمون نوں لما تے پیچیدہ کر گیا
اے۔ اے ای ”ملجا“ دا ترجمہ فارسی مترجم نے کیٹا ای نہیں بلکہ ”التجا“ دی نسبت قادر مطلق ول کیتی
اے۔ حالانکہ صاحب متن اوہدی صفت ملجانوں یاد کر رہے نیں۔ اردو ترجمہ متن دے نزدیک تے ہے
لیکن اک تے نثری ہے تے دو جاتن والا اختصار قائم نہیں رہیا۔ پنجابی مترجم نے ترجمہ دیاں ساریاں
لوڑاں پوریاں کرن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔

عربی ادبیات دے متنی محققین دے ذمے ایہ ذمے داری ہے کہ اوہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے
اس دیوان بارے کھوج کرن۔ اس بارے جتنے وی تحقیقی سوال اٹھدے نیں اوہناں دے جواب
لہین دی کوشش کرن۔ ترجمے پکھوں دیکھیا جاوے تاں ایہ فیصلہ تے نہیں سنایا جاسکدا کہ کھیڑا
ترجمہ کامل ترجمہ اے۔ پر ایہ ضرور کہیا جاسکدا اے کہ ہر زبان دے مترجم نے کمال عقیدت نال
ترجمہ کرن لگیاں اپنیاں ساریاں ادبی صلاحیتاں دی ورتوں سچے ڈھنگ نال کیتی اے۔ ہر ترجمے وچ
کئی گن وی ملدے نیں تے کدھرے کدھرے کوئی جھول وی رہ گیا اے۔ لیکن اک عام قاری جدول
لسانی تے گرامری پابندیاں توں آزاد ہو کے اپنی زبان دا ترجمہ پڑھدا اے تاں بے شک اوہ اس
تت تائیں اپڑ جاندا اے جیہہنوں اسیں مفہوم آکھ سکدے ہاں۔

References:

- * Lecturer Punjabi: Government Associate College Rahwali, Gujranwala
- 1- Ibn e Ishaq- Seerat Ibn-e-Ishaq (New Delhi: Mili Publications, 2009)437.
 - 2- Ibn e Kaseer- Tareekh Ibn e Kaseer (Karachi: Dar ul Ishaq, 2008)501.
 - 3- Shah Wali Ullah- Izalat ul Khafa an Khilafat ul Khulfa (Lahore: Shah Nafees Academy, 2011)46.
 - 4- Imam Tibri- Tareekh e Tibri (Karachi: Nafees Academy, 2004) 276
 - 5- Syeda Maryam Rozatyan, Dr. Deewan e Ashaar mansoob bah Hazrat Ameer ul Maumineen Ali A.S (Tehran: Danishgah e Tehran, 1383) XLI-XLV
 - 6- As Above, XLIII to XLV
 - 7- As Above, 3
 - 8- Diwan Hazrat Ali Mutrajam Urdu (Karachi: H M Saeed Company, 1971)2.
 - 9- Muhammad Shah ud Din, Molvi. Diwan Amir ul Momineen (Lahore: Allah waley ki Qaumi Dukaan)13.
 - 10- Syeda Maryam Rozatyan, Dr.- Deewan e Ashaar mansoob bah Hazrat Ameer ul Maumineen Ali A.S (Tehran: Danishgah e Tehran, 1383)5.
 - 11- Diwan Hazrat Ali (Karachi: H M Saeed Company, 1971)4.
 - 12- Muhammad Shah ud Din, Molvi. Diwan Amir ul Momineen (Lahore: Allah waley ki Qaumi Dukaan)17.
 - 13- Syeda Maryam Rozatyan, Dr.- Deewan e Ashaar Mansoob bah Hazrat Ameer ul Maumineen Ali A.S (Tehran: Danishgah e Tehran, 1383)6.
 - 14- Diwan Hazrat Ali (Karachi: H M Saeed Company, 1971)7.
 - 15- Muhammad Shah ud Din, Molvi. Diwan Amir ul Momineen (Lahore: Allah waley ki Qaumi Dukaan)22.